

UDK 373.3.1

O'QITUVCHIDA PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Toshmatova Mukaddasxon Azamatovna

*Andijon viloyati, Jalakuduk tumani 17 -Davlat ixtisoslashtirilgan
umum ta'lim maktabning boshlang'ich sinfi o'qituvchisi.*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8064601>

*Yangi O'zbekiston strategiyasining mustahkam tayanchi va
suyanchi bo'ladigan tarixiy-ma'naviy omil, ya'ni bizning eng katta
boyligimiz – xalqimizning ulkan madaniy merosi, intellektual salohiyati
mavjudligidir.*

**O'zbekiston Prezidenti urolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni
SHAVKAT MIRZIYOEV**

ANNOTATSIYA

*Agarda pedagogning kasbiy mahorat dasturiga amaliy qaralsa, u holda
birinchi o'ringa uning integral sifati – o'qituvchining mahoratidan iborat bo'ladi.
Pedagogik mahoratga berilgan ta'riflar shuncha ko'p bo'lishiga qaramay, ularda
mahoratning qaysidir tomonlari albatta ifodalanadi.*

*Mahorat - bu yuqori va doimo yuksalib boruvchi tarbiya va o'qitish san'atidan iborat.
Pedagog – o'z ishining ustasi, o'z fanini chuqur biluvchi, fan va san'atning mos sohalari
bilan yaxshi tanish, amalda umumiy va yoshlar psixologiyasini yaxshi tushunuvchi, o'qitish
va tarbiyalash metodikasini har tomonlama biluvchi hamda yuqori madaniyatga ega
bo'lgan mutaxassis.*

*Pedagogik nazariyada o'qituvchi mahoratini ikki xil tushunish mavjud. Birinchisi,
pedagogik mehnatni tushunish bilan bogliq bo'lsa, ikkinchisi tarbiyada pedagog shaxsi
asosiy o'rin tutadi.*

*If the professional skills program of the pedagogue is looked at practically, then its
integral quality - the teacher's skills - will be in the first place. Despite the fact that there
are so many definitions of pedagogical skill, some aspects of the skill are definitely
expressed in them.*

*Mastery is a high and ever-evolving art of training and teaching. A pedagogue is a
master of his work, an in-depth knowledge of his subject, well-acquainted with relevant
fields of science and art, a good understanding of general and youth psychology in practice,
a comprehensive knowledge of teaching and upbringing methodology, and a highly
cultured person. expert.*

*There are two different understandings of teacher skills in pedagogical theory. The
first one is related to the understanding of pedagogical work, and the second one is the
personality of the pedagogue.*

Kalit so'zlar: *pedagogik mahorat, shaxsining professionalligi, pedagogik takt,
professional sifatlar, notiqlik san'ati, nutqning muqaddimasi, kommunikatsiya, nutq
ijtimoiy til.*

1. O'qituvchida pedagogik va psixologik qobiliyatlarni rivojlantirish yo'llari.

Pedagogik mahorat ko'p qirrali va keng ma'noli tushuncha bo'lib, uning shakllanishi va rivojlanishi uzoq vaqt davom etadi. O'qituvchining-pedagogik qobiliyatlarini, xislatlarini va professional-pedagogik mahoratini shakllantirish va rivojlantirish ichki qarama-qarshiliklarga ega hamda ko'pgina omillarning ta'sirida kechuvchi jarayondir. Bu jarayon o'z-o'zidan kechmaydi, balki boshqariladigan bo'lib, birinchi navbatda har bir o'qituvchining bilimi saviyasi, dunyoqarashi, aqliy, estetik va jismoniy rivojlanishi darajasiga bog'liqdir.

Pedagogik mahoratning va uni tashkil etuvchi qobiliyatlarning shakllanishi va takomillashuviga o'qituvchi shaxsining professional, ijtimoiy, ruhiy va ma'naviy rivojlanishidagi qarama-qarshiliklarni yengish orqali erishiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bu qarama-qarshiliklar quyidagilardan iborat:

- o'qituvchining bilimlari, umumiy ma'lumotlilik va xulqiy tajribasi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar;
- o'qituvchining nimani va qanday bajarish kerakligini tushunishi va amaliy harakatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar;
- turli sharoitlar va vaziyatlarda o'qituvchining o'zini tutishi bilan bog'liq qarama-qarshiliklar;
- pedagogik taktining rivojlanganligi darajasi to'g'risidagi o'qituvchining shaxsiy bahosi va boshliqlari, hamkasblarining fikri, bergan bahosi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va boshqalar.

Bunday qarama-qarshiliklarni hal etishning muhim sharti sifatida kasbiy shakllanish va rivojlanishning murakkab jihatlarini, o'qituvchi uchun zarur bo'lgan sifatlarni tarbiyalash vazifalarini hal etishga xalaqit berayotgan omillarni bartaraf etish yo'llarini pedagog va bo'ysunuvchilar tomonidan to'g'ri tushunishni ko'rsatish mumkin.

O'qituvchining professional sifatlarining, pedagogik mahoratining va qobiliyatlarining shakllanishiga jamiyatdagi turmush tarzi, kundalik faoliyat, jamoadagi ma'naviy-ruhiy muhit va boshqa omillar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

O'qituvchining hayoti va faoliyatini tahlil qilgan holda, bu jarayon bir necha bosqichlarni o'z ichiga olishini ko'rsatib o'tish mumkin.

O'qituvchida-pedagogik xislatlarning, qobiliyatlarining shakllanishiga va rivojlantirilishiga ular oliy pedagogika bilim yurtida o'qish davrida asos solinadi. Bolalarda oqituvchisiga qarab, uni yahshi ko'rib, bo'lajak -pedagogik faoliyatga nisbatan moyillik va qiziqish shakllantiriladi. Bu davrda profesional-pedagogik faoliyatning, ta'lim-tarbiya ishlari jarayoni metodikasining barcha masalalari bo'yicha zarur bo'lgan bilimlar asoslari beriladi, boshlang'ich malaka va ko'nikmalar shakllantiriladi.

O'qituvchi pedagogik mahoratini takomillashtirishda, shu jumladan, pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirishda ularning maktabdagi ish faoliyatlarini amalga oshirish jarayoni muhim o'rin egallaydi.

O'qituvchi ish faoliyatining birinchi yillari ularning o'qituvchi va tarbiyachi sifatida shakllanishidagi muhim va mas'uliyatli davri hisoblanadi. Chunki u endi egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini amalda qo'llashi lozim bo'ladi va buning uchun shaxsiy javobgarligini his etadi.

O'qituvchining pedagogik mahoratini, qobiliyatlarini takomillashtirishda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. O'qituvchining kerakli ilmiy bilimlar bilan qurollantirish.
2. Turli vositalar va metodlar yordamida o'qituvchi shaxsiga maqsadli va tizimli pedagogik ta'sir ko'rsatish.

3. Maktabdagi faoliyatni xujjatlar talablari asosida tashkil etish.

4. O'qituvchilarni ta'lim-tarbiya jarayoniga kengroq jalb etish.

5. O'qituvchining o'z bilimlarini, umumiy madaniy saviyasini, pedagogik mahoratini oshirish maqsadida o'z ustida mustaqil ishlashini, o'z faoliyati, xulqini nazorat qilishini tashkil etish va boshqalar.

O'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish uchun o'qituvchidan doimiy ravishda o'zining bilimi hajmini va saviyasini oshirish, ilmiy izlanishlar olib borish, mamlakatimiz va jahon fani yangiliklari bilan tanishib borish, o'z ustida mustaqil ishlash talab qilinadi. Buning uchun keng imkoniyatlar mavjud. Malaka oshirish kurslarida o'qish, ilmiy anjumanlarda faol ishtirok etish, turli adabiyotlar ustida ishlash va boshqalar ana shunday imkoniyatlar jumlasiga kiradi.

Afsuski, ba'zan bir necha yil davomida ish faoliyatini yuritayotgan o'qituvchilar orasida pedagogika o'quv yurtida o'qish davomida egallagan bilimlari bilan kifoyalanib qolgan, o'zining bilimi doirasini kengaytirish, yangi, zamonaviy bilimlar bilan boyitish ustida ishlamayotganlar ham uchrab turadi.

Inson, qaysi kasb egasi bo'lmasin, bilim olishdan to'xtab qolmasligi va charchamasligi darkor. Chunki fan bir joyda to'xtab qolmaydi, u doimo harakatda bo'ladi, rivojlanib boradi. Boshqalarga ta'lim va tarbiya beruvchi shaxs esa har doim ana shu harakatning, rivojlanishning oldingi saflarida bo'lishi lozim. Pedagog o'z bo'ysunuvchilarini eskirib qolgan kechagi bilimlar bilan emas, balki ertangi kunga asos yaratadigan yangi bilimlar bilan qurollantirib borishi kerak.

Pedagogik qobiliyatlarni rivojlantirish uchun pedagog ta'lim jarayonining xususiyatlarini, qonuniyatlarini chuqur bilish, psixologik va pedagogik bilimlarni puxta egallash lozim. Shuningdek, ilg'or pedagogik tajribani o'rganish, tajriba almashish, boy pedagogik tajribaga ega bo'lgan o'qituvchilar o'tadigan mashg'ulotlarni kuzatish va o'zi ham ochiq mashg'ulotlar o'tib, ularning fikrini bilish va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha tegishli choralar ko'rish ham pedagog- o'qituvchining kasbiy qobiliyatlarini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

O'qituvchining nutq madaniyati va notiqlik san'ati.

Bir vaqtlar nutq yuksak san'atlar qatoriga ko'tarilgan, uning sirlarini maxsus maktablarda yillar mobaynida o'rganishgan. Notiqlik san'atining mashaqqati shu darajada bo'lganki, nutqidagi nuqsonni yo'qotish uchun hatto quduqlarga tushib o'tirib nutqni mashq qilishgan. Buyuk notiqlar Demosfen va Sitseronning hayoti fikrimizni isbotlaydi.

Ma'lumki, madaniy meros, ya'ni o'tmish davrlar madaniyati keyingi avlodlar madaniyatiga asos bo'lib, uni rivojlantiradigan qismi hisoblanadi. Shu jihatdan olganda mustabid davrida qadrsizlantirib yuborilgan insonparvarlik axloqi xalqlarimizning adolatsizlarcha va takabburlarcha nazardan chetda qoldirilgan o'tmishi, ilg'or axloqiy merosining yutuqlari, qadriyatlarini, afzalliklari bilan boyitilishi ayniqsa muhim. Zero, o'rta Osiyo xalqlarining tarixdagi o'rni, o'ziga xosligi, ularni jahon madaniyati hazinasiga qo'shgan xissasi bag'oyat ulug'. Notiqlik va notiqlik san'ati borasida ham Sharq, xususan Mavorounnahr va Xuroson maktabi namoyondalari jahon madaniyatining gultojisi sifatida ajralib turadi. Bu borada notiqlik san'atida o'ziga xos maktab yaratgan Husayn Voiz Koshifiy (1440-1505) butun Xuroson diyorida Husayn Bayqaroning voizi, ta'burchisi, maslahatchisi sifatida mashhur edi. U musulmon xalqlarining muqaddas kitobi qur'oni Karimga oddiy xalq tushunadigan qilib, soddalashtirib, to'rt kitobdan iborat sharh yozgan. Koshifiy o'z zamondoshlaridan farqli o'laroq, yuzni o'qish san'ati bo'yicha ham ibratli fikrlarni bayon qilgan. Voiz Koshifiy insonning chehra, soch, quloq, tishiga qarab axloqini,

fe'l-xuyini aytib berish iste'dodiga ega bo'lgan ajoyib xislat sohibi edi. Uning nomi ismi hozir ham tillardan tushmaydi.

Notiqlik san'atining nodir namunalarini yaratishda yozuvchi, shoir, san'atkor va boshqa madaniy-ma'rifiy soha vakillarining xizmatlari katta. Xatto, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Shayhzoda kabi allomalarning ayrim nutqlari teran mazmuni, ijtimoiy salmog'i, emotsional ko'tarinkiligi bilan ma'naviyatimiz tarixida chuqur iz qoldirgan. G'afur G'ulomning Qozon shahrida o'tgan Abdulla To'qay yubileyida so'zlagan nutqining dovrug'i Tataristonning eng olis ovullarigacha borib yetgandi Abdulla qahhorning 60 yillik tavallud kunida so'zlagan nutqini eslaylik. Adibning «men partiyaning soldati emas, ongli a'zosiman, to'g'ri kelgan har bir kimsaga chest bermayman» degan so'zlari bir zumda «katta og'alarning» qulog'iga yetib borgan va katta idoralarda o'tirganlarni zir titratgandi.

Shuni alohida aytish kerakki, ofitser-pedagog faqat chiroyli so'zlarni qo'llay olishdangina iborat emas, balki notiq so'zning ta'siri, uning ijtimoiy ahamiyatiga ham katta e'tibor berishi kerak. Zero, notiqning saviyasi, iqtidori, salohiyati va insoniyligi u so'zlagan matnning nechog'li ahamiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi.

Ayrim nutqlar badiiy tafakkur rivojiga ta'sir ko'rsatibgina qolmay, ijtimoiy taraqqiyotning ham muhim omiliga aylanishi mumkin. O'zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubovning SSSR xalq deputatlari qurultoyining minbaridan turib aytilgan nutqida «...o'zbeklarga ham beqiyos baxtu saodat, farovonlik, to'qlik baxsh etgani, har chorrahada ayyuhannos urib maqtanuvchi kommunistik partiya va sho'ro hukumatining riyokorligi, munofiqligi, tili boshqa-yu dili boshqa ekanligini ayovsiz fosh qilingan»ligi o'zbekning chinakam qahramonligi edi. Bu ba'zan katta-katta kitoblar qilolmagan ishni kichkina va qisqagina bir nutq qilishi mumkinligiga, minbardan turib aytilgan so'z yurakdan otilib chiqsa, boshqa odamlar qalbida ham unutilmas iz qoldirishi mumkinligini isbotlaydi Bu kabi nutqlar nafaqat badiiy tafakkur rivojiga ta'sir ko'rsatadi, Ayni paytda, ijtimoiy taraqqiyotning ham muhim omiliga aylanishi mumkin. Kommunistik partiyaning munofiqligini, amalda avvalgilarning hammasidan mudhishroq va shafqatsizroq mustamlaka siyosati yurgizganini baralla aytgan Odil Yoqubov nutqini akademik Andrey Saxarov o'sha qurultoyda o'rnidan turib olqishlagan, qurultoy deputatlari o'zbeklar ichida haqgo'y, adolatparvar, erksevar odamlar borligidan, ularni yuksak darajada tafakkur qila olishlariga yana bir bor amin bo'lgandilar. «Xudo haqi, Odilning shu nutqidan keyin, -deya hotirlagan edi qahramon munaqqidimiz Ozod Sharafuddinov,- men olis-yaqin yurtlarga borganimda qaddimni g'oz tutib, bo'ynimni egmay, indamay, qisinmay «men o'zbek ziyolisiman» deydigan bo'ldim..., Odil o'sha nutqi bilan o'zbek publitsistikasini rekord yuksaklikka ko'tardi»

Sobiq Sho'rolar davrida majlislarda, katta-kichik yig'inlarda gapiriladigan nutqlarning ichki qurilishi muayyan qolipga tushib qolgandi. Nutqning muqaddimasi partiyaga hamdu sanodan boshlanishi, avvalo partiyaga ta'zim, shon-sharaf va qulliq qilinar, so'ng erishilgan yutuqlarning olamshumulligi haqida gapirish talab qilinar edi. Shulardan keyingina, agar vaqt qolsa, asosiy masalaga o'tilar edi.

Nutq qaysi mavzu doirasida bo'lishidan qat'iy nazar nutqda notiqning hayot yo'li, yillar mobaynida kechirgan jamiki murakkabliklari, chekilgan iztiroblar aks etmog'i va shunga uxshash narsalar hayajon bilan bayon etilmog'i kerak. Shuning uchun ham odamlar yubileyini nishonlayotgan insonga oxirida so'z berganlarida uning so'zini butun vujudlari bilan eshitishga harakat qiladilar, nutqni gulduros qarsaklar bilan olqishlaydilar. Boisi, yubilyarning nutqida uning hayoti, hayajoni va samimiy mulohazasi aks etgan bo'ladi.

Uzoq davrlardan buyon kishilarning o‘zaro munosabatlarida, ular bir-birlarini tushinishlarida, fikr almashishlarida nutq, nutqiy munosabatlar hamisha muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Bugun zamon talabiga mos ravishda tilning kommunikativ-funksional tamoyiliga asosan nutqiy faoliyatga e‘tibor kuchaydi. Nutqiy faoliyat til va nutq dialektikasiga muvofiq tarzda ro‘yobga chiquvchi hodisa bo‘lib, uning har qanday turi so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabat vositasi hisoblanadi.

Nutqning mohiyati uning madaniyligi, ommaviyligi va ijtimoiy qimmatini bilan belgilanadi. «Madaniy nutq», «nutq madaniyati», «notiqlik» degan iboralar bor. Nutqning xarakteri anashularning mohiyatini bilish bilan izohlanadi. Ularning lingvistik birlik sifatida o‘z xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular insonlarning o‘zaro fikr almashishdagi nutqiy jarayonning bosqichli shakllari deyish mumkin. Anashu shakllar to‘g‘ri nutq, nutq madaniyati – notiqlikdir.

Nutq madaniyati, nutqiy mahorat va notiqlik san‘atiga doir qator ilmiy ishlar muallifi, zamonamizning ajoyib notig‘i Rahimboy Jumaniyozov nutqiy faoliyatning bir-biri bilan uzviy bog‘liqligi, o‘ziga xos turlari hamda og‘zaki nutq va yozma nutq haqida talaygina ijobiy fikrlarni bayon etadi.

Muloqot vositasi *kommunikatsiya* nutqiy (og‘zaki va yozma), *paralingvistik* (tovush oxangi, gap tezligi, ovoz tembrini), *kinetik* (hatti-harakat, mimika, harakatning boshqa shakllari) va narsa belgisi (haykal, rasmlar) vositalar tarzida amalga oshiriladi. Nutqiy malakaga, ko‘nikmaga ega bo‘lmagan o‘qituvchi yoki talaba tilimizning sofligini ham, boyligini ham namoyish eta olmaydi. Chinakam notiq nutq texnikasi - ovoz, nafas, to‘xtalish, oxang kabi nutqning ifoda vositalari, mashqiy jarayon bilan chegaralanib qolmasdan balki nutqiy mahorat nutqiy faoliyat qirralarini egallashga intilishi, nazariy ma‘lumot va amaliy mashg‘ulotni uyg‘unlashtira olishi zarur. Ifodali o‘qish matn mazmunini yetkazishga daxldor texnik va nazariy vositalarni bilish va unga amal qilish har doim ahamiyatlidir.

Zamonamizning e‘tiborli notig‘i Rahimboy Jumaniyozov o‘zining «Nutqiy mahorat» nomli risolasida notiq va voiz tushunchalari bir xil ma‘noga ega emasligi, ular mohiyat e‘tibori bilan alohida san‘at ekani, ularning bir-biridan farq qiluvchi tomonlari haqida ta‘kidlaydiki, «Notiqlik qo‘llanish o‘rni, mavzu doirasi va ma‘no qamrovi jihatidan birmuncha keng. Voizlik ham nutqiy mahorat orqali o‘z ro‘yobini ko‘rsatadi. Unda diniy, didaktik va hayotiy mazmun ustuvorlik qilgan, notiqlik dunyovilik bilan hamma davrda makonlarda har xil g‘oya va maslaklarga xizmat qilgan. Shunday ekan, voizlik notiqlikning bir ko‘rinishi degan fikr haqiqatga yaqin»

Agar o‘xshatishimiz o‘rinli bo‘lsa, bugungi kunda voiz-va‘zxon ataluvchi kishilar diniy bayramlar va marosimlar – Ramazon va Qurbon hayitlari, Amri ma‘ruf, Mavlud an-nabiy, Xatmi Qur‘on kabi islomiy marosimlarda diniylik bilan zamonaviylikni uyg‘unlashtirgan xolda ilm, ma‘rifat, shariat va axloq masalalariga doir mavzular asosida suhbat quruvchilardir.

Voizlik san‘atiga suxandonlik san‘ati yaqin turadi. Suxandonlik mohiyatan so‘z ustasi, so‘zga chechan degan ma‘nolarni anglatadi va u diktator so‘zidan farq qiladi. Xalqimiz O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist O‘tkir Sidiqovni suhandon, so‘z ustasi sifatida qadrlaydi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Nasiba Ibrohimovani esa mohir diktator sifatida yaxshi ko‘radi.

Amir Unsurulmaoniy Kaykovus «Qobusnoma» asarining «Suxandonlik bilan baland martabali bo‘lmoq zikrida» deb nomlangan yettinchi bobda suxandonlikning mohiyati,

zarurati, shartlari va xususiyatlari bilan bog'liq muhim fikrlarni ilgari suradi. Suxandonlikning muhim shartlari – rostgo'ylik hamda nomaqbul rostni aytishdan tiyilishda, so'zni g'oyatda ulug'ligini xis qilish hamda so'zni uvol qilmaslikda, so'zning o'rnida qo'llay olish hamda undan oqilona foydalanishda deb biladi.

Kaykovusning fikridan xulosa qiladigan bo'lsak, suhandon nafaqat chiroyli so'zlashi, balki ma'naviy-axloqiy jihatdan ham tarbiyali bo'lishi zarur.

Nutqiy mahorat bu oddiy nutq emas, balki fikrni soda va chiroyli ifoda eta olishdir. Shu bois nutq madaniyati notiqlik bilan bevosita aloqador bo'lsa ham, ular aynan bir tushunchalar emas. San'at ma'nosidagi notiqlik nutq madaniyatining eng yuqori nuqtasidan boshlanadi. Xalq orasida «so'zga chechan», «gapni do'ndiradi», «gapni qotiradi, kiyvoradi» degan iboralar yuradi. Bu notiqlik alomatlari bor kishilarga nisbatan qo'llaniladi. Darhaqiqat ular nutqiy mahoratning ilmiy asoslaridan, uning sir-asrorlaridan voqif emas. Muayyan ma'rifiy maqsad yoki mavzuni umumlashtirish, kompozitsion yaxlitlikda taqdim eta olish salohiyati ularda unchalik shakllanmagan bo'ladi. Biroq har qanday xolatda – ulfatchilikda, gap-gashtaklarda, guzarlardagi suhbatlarda so'z, nazmga va askiyaga moyilligi yuksakligi bilan «uloqni» olib ketadi.

Notiqlik tinglovchi e'tiborini tortish asnosida chiroyli gapirish va mahliyo etish san'atidir. Amma nutqning faqat chiroyli bo'lishi notiq uchun kifoya qilmaydi: bema'ni safsatlarni ham juda chiroyli qilib gapirish mumkin. Bu esa notiqlik emas, vaysaqilik sanaladi. Notiqlik nutq vositasida kishilarga muayyan g'oya va maqsadlarni yetkazishni, ularni ma'lum maqsadlarga yo'naltirishni nazarda tutadi. Notiq nutqi 1-2 kishi uchun emas, keng auditoriyaga qaratilgan bo'ladi. Shu bilan birga unda nutqning mazmuni, mantiqiy asoslariga, mundarijaviy tuzilishiga diqqat qilinadi. Notiqlikda notiq, oldindan qanday so'zlash, nimadan boshlab, nimadan tugatish rejalarini tuzib olishi rasm emas. U go'yo tayyorgarlik ko'rilmagan nutqqa o'xshaydi. Unda badihago'ylik, hozirjavoblik ustunlik qiladi. Nutq madaniyati tugal fikr, go'zal ifoda demakdir. Izchillik bilan bir-biriga mantiqan bog'lanmagan tugal fikr va uning ta'sirli ifodasi bo'lmasa, u kishi qalbi, ongiga sig'maydi, qabul qilinganda ham chuqur anglashilmaydi.

Nutqning to'g'riligi, deganda, dastaval uning adabiy til me'yorlariga mos kelishi tushuniladi. Busiz boshqa aloqaviy sifatlar bo'lishi mumkin emas.

Bir tilga xos xususiyatlarni yoki so'zlarni ikkinchi tilga qo'shib so'zlash yoki adabiy til me'yorlariga mos bo'lmagan so'z va iboralar (jargon, ko'cha gaplari)ni qo'llash nutqning tozaligiga zid. Demak, nutqning tozaligi, uning adabiy til mezonlariga mos kelish-kelmasligi, g'ayriadabiy til unsurlaridan xoli bo'lishidir. Ba'zi xollarda kishilar muloqot mavzuni chuqur bilmasdan, fikr ifodalashda qiynaladilar va odatga aylangan «Xo'sh, xaligi, anaqa, o'sha, nimaydi, deylik, demakki» kabi so'zlarni ishlatadilar. Bular tilshunoslikda «parazit so'zlar» deyiladi.

Nutq tozaligiga salbiy ta'sir etuvchi xolatlardan biri vulgar (qo'pol so'zlarni istifoda etishdir. qarg'ish, haqorat ma'nolarini anglatuvchi bunday so'zlar oynai jahon orqali namoyish etiluvchi badiiy film va spektakllarda qahramon qiyofasini, sajiyasini, ruxiyasini, ruxiy xolatini ochishda ba'zan qo'llaniladi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan nutqiy sifatlar bilan bevosita daxldor bo'lgan omillardan biri nutqning ta'sirchanligidir. Nutq ta'sirchanligi, asosan og'zaki nutq jarayoniga tegishli. So'zlayotganingizda eshituvchining ko'z o'ngida tasviriy manzara hosil qila olsangiz, obrazli fikr yuritsangiz, o'z so'zingizga ishontira olsangiz, qiziqirtsangiz, nutqingiz ravon bo'ladi va ta'sir darajasi oshib boraveradi.

O'xshatish yuzasidan o'quvchilar ongiga singdirilgan bilim keyingi darslarda to'ldirilib, mustahkamlab boriladi.

Eng muhimi esa ifodali o'qish jarayonida o'quvchilardan shoshilmaslikni, o'qilayotgan matn mazmunini to'la ochib berish va tinglovchilarga yetkazishni, darsda o'tilgan g'oyaviy-badiiy omillarga e'tibor berishni talab etish lozim. Toki, bu o'qish shunchaki tez o'qish, umuman o'qish yoki formalistik o'qishga aylanib ketmasin. Buning uchun esa har bir ifodali o'quvchinibutun borlig'i bilan anashu asarga mahliyo etish, unda ifodali o'qish uchun zavq va Rag'bat uyg'ota olish lozim. Bu faktor har bir o'quvchining mahoratiga bog'liq. Biroq, ifodali o'qish uchun ana shu katta ishtiyoq bo'lgandagini asarning estetik fazilati yaqqolroq ochilib borishi va adabiyot darslarining estetik badiiy stimuli yuqori bo'lishi har bir o'quvchining diqqat markazida turishi zarur.

Shunday qilib, «nutqiy obraz» haqidagi tushunchani o'quvchilar ongida shakllantirishning prozaik asarni o'rganishda imkoniyat katta. Ammo «nutqiy obraz»ning poetik asarda roli katta ekanligini nazarda tutish kerak. Nutqiy obrazlar haqidagi tushunchani shakllantira borish orqali o'quvchida hayot to'g'risidagi tasavvur o'stirib boriladi. O'quvchilar istiora-o'hshatishni ongli ravishda tushunib yetmoqlari uchun poetik obraz orqali konkret predmet va hodisalarni yaxshi bilib oladilar. Nutqiy obraz mazmunini ochishda konkret misolardan foydalanish lozim, albatta. Bunda har bir shoir yoki yozuvchi ijodidagi originallikni yoritib berishga alohida e'tibor beriladi. O'quvchilarni ifodali o'zlarga qiziqish va e'tibor uyg'otish uchun shu so'zlar mazmunini tushuntirish, so'zlayotgan kishi fikrini anglatishdagi buyoqdorligini anglatish lozim. Badiiy nutq g'oyat ta'sirchan bo'ladi. Undan Kim qanday so'zlayotganini, uning g'azab yoki shodlik bilan, qayg'u yoki quvonch bilan fikr bildirayotganini payqab olish oson.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan kelib chiqqan xolda nutq yorqin va ta'sirchan bo'lishi uchun qo'yidagilarni unutmazlik tavsiya etiladi:

- Nutq yolg'onda yiroq bo'lishi, nutqqa yolg'on aralashmasligi zarur;
- Nutq kuchli mantiqqa asoslangan haqiqat asosida qurilishi kerak;
- Nutq dalil-isbotli faktlarga boy bo'lishi lozim;
- Nutq mazmunidan kelib chiqb, fikr hayotiy misollar orqali yoritilishi maqsadga muvofiq;
- Eshituvchi uchun noma'lum bo'lgan ma'lumotlarni keltirmagan ma'qul;
- Nutq hayajon va jo'shqinlik tuyg'ulari bilan yo'g'rilgan bo'lishi darkor;
- Nutqda har bir so'zning salmog'iga e'tibor berish, uning ta'siri ko'ra bilish zarur;
- Nutqda zimmaga yuklangan mas'uliyatni chuqur xis qilish lozim.
- Har bir nutqda hayotning biror-bir dolzarb masalasi ko'tarilishi kerak.
- Nutqda mavzu bilan bog'liq biror rivoyat, latifa, hotira yoki obrazli iboralar bo'lishi maqsadga muvofiq;
- Nutqda bildiriladigan muammo tinglovchi va jamoatchilikka tanish bo'lishi lozim.

Fazilatlarini ikki turkumga bo'lar ekan alloma Abu Nasr Forobiy uni «Nutqiya» va «xalqiya»ga ajratadi. Nutqiya fazilatlarini - ruxning gapiruvchi quvvatiga taalluqli bo'lib, ular hikmat, aql, ajin (peshonadagi), fahm afzalligi va zakovatdan iborat... Bilish vositalari va omillarini esa qo'yidagilardan iborat, deb ko'rsatadi, - nutq, tasavvur, xis. Narsalar to'g'risidagi bilim nutq quvvati hamda tasavvur orqali, shuningdek, xis-tuyg'u vositasida paydo bo'ladi. Har vaqt bilim hosil qilishga iroda ko'rsatilsa, uning idroki nutq quvvatining sha'nida ya'ni markazidir. Fozillar shahrining asoschisi bo'lgan birinchi Rais 12 ta

xislatga ega bo‘ladi. Uchinchi o‘rinbosar bo‘lgan shaxsga ushbu xislatlardan birinchi oltitasigina shart bo‘ladi. Bu shartlarning biri – gapirayotgan gapining salmoqdor va kam bo‘lsa ham, ta’sirchan bo‘lishidir.

Til, nutq hamda yozuv o‘zaro bir butunlikni hosil etibgina qolmay, og‘zaki va yozma nutqning asosiy manbai hamdir. Nutqiy bo‘linishlar sirasidan o‘rin olgan telenutq va radionutq ommaga muayyan tilning jozibasi va boyligini namoyon etuvchi, yetkazuvchi asosiy vositalardandir. Ma’lumki, so‘z va nutq vositasida yakka shaxs va jamoa bilan muomalada bo‘lishga qaratilgan ixtisosliklar ibtidoiy ko‘rinishlarda bo‘lsada, qadimdan mavjud. Hozirda esa uning rang-barang, zamonaviy texnika vositalari orqali muloqotda bo‘lish shakllari ommalashib bormoqda. Garchi shunday esa-da, so‘z, nutq ijtimoiy til birliklariga munosabat hamma davrlarda bir xil bo‘lgan. Ajdodlarimiz, so‘zni, nutqni ilohiy ne‘mat, hikmat deb qarashgan. Uni to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llay bilish nozikta‘b notiqlarga, suhanvarlarga nasib etgani rost. Yurtboshimizning Oliy Majlis minbaridan turib, «O‘z fikrini mutlaqo mustaqil, ona tilida ravon, go‘zal va lo‘nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbar kursisida o‘tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin»-deb ta’kidlashlari bejiz emas. To‘g‘ri ta’kidlanganidek, gap so‘zning soni yoki sifatida emas, balki ularni bilish va o‘z o‘rnida qo‘llay olishdadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt, saodat va kamolot haqida. T.Yozuvchi. 2002. 16, 25, 27-betlar.
2. Karimov I. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.O‘zbekiston. 1998. 9-bet
3. Kaykovus. Qobusnoma. T.: Istiqlol. 1994. 36-bet.
4. Jumaniyozov Rahimboy. Nutqiy mahorat. T.: Adolat nashriyoti. 2005. 17-bet.
5. Qarang: Jumaniyozov Rahimboy. Nutqiy mahorat. T.: Adolat nashriyoti. 2005.
6. Sharafuddinov O. Ijodni anglash baxti. T. «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2000.
7. Karimov I. A. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq nashriyot – mabaa konserni. 1997. -63 b.
8. Azizxo‘jaeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti. 2006 y. 200b.
9. Abu Rayhon Beruniy. Feruza (Javohirlar haqida naql va hikoyatlar). – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi nashriyot, 1993.
10. Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. –T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2010y. 304 b.
11. Yo‘ldosheva J.R. Usmonova S.A., Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. –T: “Fan va texnologiya” nashriyoti. 2008-yil. 132-bet.
12. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. –М.: 1988 г.
13. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. –М.: 1988 г.
14. Mavlonova R., Arabova M., Pedagogik texnologiya (metodik qo‘llanma) –T: 2008 yil. 47 bet.
15. Маркова А.К. Формирование мотивация учения в школьном возрасте. Пособие для учителя. –М.: Просвещение, 1983 г. 96 с.
16. Немов Р.С. Общая психология: Краткий курс. – СПб.: Питер, 2008. 304 с.
17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии.-СПб.: питер, 1999 г.

18. Токарева В.А. Вопросы психологии формирования верности общественному долгу у младших подростков: Дис. канд. Пед. Наук. – Ташкент, 1968. – 236 с.
19. Файзуллаев А.А. Мотивационная саморегуляция личности. – Ташкент: Фан, 1987. – 136 с.